

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катив	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

УСПОСТАВЉАЊЕ СИСТЕМА ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА И РЕЗУЛТАТИ КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИХ РАДОВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ

Историја заштите културно-историјског и уметничког наслеђа у Србији започиње – више у симболичном него у делатном смислу – доношењем *Уредбе о заштити споменика древности* („одређених развалина и замкова у Србији“) 9/22. фебруара 1844. године.¹ Захваљујући проницљивом и далековидом увиду писца Јована Стерије Поповића, тадашњег начелника Министарства просвете, кнез Александар Карађорђевић издао је најстарији правни акт посвећен заштити наслеђа код нас, који је био међу првима те врсте и у Европи. Неколико деценија касније, на предлог управе Народног музеја из 1885. године, Милан Ђ. Милићевић и Михаило Валтровић, неуморни истраживач српског споменичког наслеђа, заједно су сачинили *Пројекат Закона о споменицима у Краљевини Србији* и предали га 1889. године на скупу Академије друштвених наука, али је он, нажалост, остао само у нацрту.² Стицајем околности закон који би штитио споменике није усвојен ни током наредне две и по деценије, после којих је уследио Први светски рат.

Између два светска рата у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевини Југославији, у чијим се границама нашла и област Косова и Метохије, која је од 1912. године чинила саставни део Краљевине Србије, још није био донет посебан закон, али су у *Грађевински закон* и *Закон о шумама* унети поједини чланови који су се односили на заштиту старина.³ У истом том раздобљу, током треће и четврте деценије прошлог века, архитекти Пера Поповић, Жарко Тапић, Александар Дероко и, пре свих, Ђурђе

Бошковић изводили су прве научно утемељене конзерваторске радове на архитектонском наслеђу, укључујући и неке косовскометохијске споменике.⁴

НАСТАНАК ИНСТИТУЦИОНАЛИЗОВАНЕ ЗАШТИТЕ – ЗАКОНОДАВСТВО

Када је реч о односу државе према културној баштини, ново доба започело је још пре краја Другог светског рата, када је 20. фебруара 1945. године Национални комитет ослобођења Југославије, којим је председавао Јосип Броз Тито, донео *Одлуку о заштити и чувању културних споменика и ствари*. Једва два и по месеца по ослобођењу, 23. јула 1945. године, Председништво АВНОЈ-а, са др Иваном Рибаром на челу, донело је *Закон о заштити споменика културе и природњачких рејкоси* *Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ)*.⁵ У надахнуто сроченом образложењу за доношење тог закона о претходном периоду речено је следеће: „... народ [је] лишаван најлепших завештања своје прошлости, најнеоборивих доказа свога културног и политичког права на тло на коме је живео. Народне масе и омладина губиле су најнепосредније елементе свог образовања, упознавања своје историје, својих обичаја, своје уметности и своје земље уопште.“⁶

Закон о заштити споменика културе и природњачких рејкоси ДФЈ први је југословенски општи правни акт из области споменичке заштите, донет и пре усвајања устава нове државе. Намера је свакако била да се споменици културе заштите од

¹ *Србске новине* бр. 14 (14. фебруар 1844); Бргуљан, *Уредба о заштити*, 13–14; исти, *Споменичко право*, 37.

² Здравковић, *Први Пројект Закона*, 117–123.

³ Бргуљан, *Извори*, 50–54; исти, *Споменичко право*, 41–42.

⁴ В. прилог Д. Павловић у овом зборнику.

⁵ Бргуљан, *Споменичко право*, 45.

⁶ Љубинковић, *Стање и проблеми*, 10.

Сл. 389. Призрен, црква Богородице Љевишке претворена у џамију, поглед с југоистока, снимак Сибина Тодоровића из 1912. године

Сл. 390. Призрен, Богородица Љевишка, северна страна након конзерваторских радова 1950–1952. године

отимачине и уништавања у „смутним“ временима која прате револуције, а револуција је у новој држави трајала и по завршетку рата. Законом је утврђено да сви непокретни и покретни споменици могу бити стављени под заштиту државе, а као природан наредни корак најављено је успостављање институција које се баве очувањем наслеђа.⁷

Први пут у југословенској историји законом је утврђено шта је то споменик културе, утврђен је поступак проглашења споменика с његовом заштићеном околином и одређени су услови под којима се он чува.⁸ Министри просвете били су обавезни да у року од три месеца образују заводе за заштиту споменика културе у свакој републици или да овласте одговарајуће стручне и научне установе (академије, музеје, институте, универзитете и друге) за обављање те службе.⁹

Закон из 1945. године потврђен је, уз мање измене, 8. октобра 1946. године под називом *Општи закон о заштити споменика и природних рејкосија ДФЈ*. У члану 1 тог закона каже се: „Научна и естетска вредност ових предмета [...] су општеном добро.“¹⁰ Тиме је истакнута природна веза између културног наслеђа и

његових баштиника – грађана – то јест народа, како се говорило према тада уобичајеним идеолошко-језичким узусима, односно право народа/грађана на очување културног наслеђа у форми која на најбољи начин чува и презентује његова споменичка својства. Овај закон је представљао основу за све законе који су донети током наредних деценија.¹¹ Републике су после доношења *Опшћег закона*, који је чинио темељ даљег развоја система заштите, израдиле своје посебне законе, а потом основале установе заштите.

Доношењем закона и планирањем изградње система споменичке заштите нова власт је показала да питање очувања наслеђа сматра једном од својих приоритетних делатности, чији ће се резултати показати у деценијама које следе.

ОСНИВАЊЕ ЗАВОДА ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Влада Народне Републике Србије основала је 25. јуна 1947. године Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, са седиштем у Београду. Три године касније, 6. септембра 1950. године, основан је Савезни институт за заштиту споменика културе – који је

⁷ Бргуљан, *Споменичко право*, 48–49.

⁸ *Истио*.

⁹ Бргуљан, *Извори*, 73.

¹⁰ *Истио*, 76.

¹¹ Савезни закони из 1945, 1946, 1959. и 1965. и републички закони из 1948, 1959, 1966, 1977, 1990. и 1994. године.

Сл. 391. Призрен, Богородица Љевишка, јужна фасада по завршетку конзерваторских радова 1950–1952. године

1963. понео назив Југословенски – са седиштем у Београду. Централна институција заштите у Србији преименована је 1960. године у Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, а њему је 1972. године, што је била последица започетог процеса децентрализације савезне државе, припојен Југословенски институт, угашен после више од две деценије рада и изузетних професионалних домета.

На Косову и Метохији, као и у другим деловима земље, основане су установе заштите мањих терито-

ријалних надлежности: Обласни завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Аутономне Косовско-метохијске области (1954, касније Покрајински), Регионални завод за заштиту споменика културе – Призрен (1967) и Општински завод за заштиту споменика културе – Приштина (1973).¹² Иако у први мах малобројни, стручњаци запослени у новооснованим заводима на Косову и Метохији

¹² Милић, *Пегесет* година, 13.

Сл. 392. Липљан, црква Ваведења Богородичиног, поглед са северозапада, стање пре рушења млађе спољне припрате, снимак с почетка XX столећа

преузели су делимично старање о наслеђу на својим подручјима. Колеге из Савезног/Југословенског и Републичког завода из Београда свесрдно су им пружале помоћ, преносећи им знање и искуство, поготово при изради пројеката и приликом руковођења стручно захтевнијим подухватима.

КОНЗЕРВАТОРСКИ И РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Конзервација, у ширем смислу речи, односно очување и одржавање културног наслеђа, није делатност која се завршава једном заувек. Истраживачки и конзерваторски радови на споменицима културе трају годинама, а трошност материјала, природне непогоде, човеков немар, као и намерно оштећивање, чине да их је после извесног времена потребно поновити. Реч је о делатности која, уз племените напоре својих посленика и у условима мање или више недовољних улагања, настоји да се избори с разнородним узрочницима пропадања архитектуре, скулптуре, живописа и икона. Радови на њиховом очувању на Косову и Метохији извођени су и изводе се на владарским и архиепископским манастирима и црквама, преко властеоских задужбина, средњовековних градова, све до малених цркава, једва познатих али вредних сведочанстава о духовном животу и историјском трајању српског народа.

У овом прегледу ће, зарад особеног концепта публикације, бити речи о конзерваторским захватима који су предузимани на српским споменицима, већином средњовековним манастирима и црквама. Ипак, не треба изгубити из вида то да је служба заштите на Косову и Метохији својим деловањем равноправно обухватала богато мултинационално наслеђе те области, које обележава испреплетаност религија – хришћанско, православно, које је најбогатије старинама, и муслиманско, које је мање заступљено. Споменици настали током турске владавине тим крајевима, као што су Синан-пашина џамија у Призрену, Царска џамија у Приштини, амам у Призрену, Тахир-бегов конак у Пећи, Муратово и Барјактарово турбе, најистакнутији међу делима муслиманске културе, али и многи други мање познати, били су предмет посебне пажње конзерватора.¹³

Извештаји о радовима пет завода за заштиту споменика културе (Савезног/Југословенског и Републичког у Београду, Обласног/Покрајинског и Општинског у Приштини, као и Регионалног у Призрену) публиковани су у часописима *Зборник заштитне споменика културе* (1950–1974), *Стијарине Косова и Метохије* (1961–1997), *Саопштења* (од 1956), *Гласник Друштва конзерватора* (од 1978) и представљају најпотпуније објављене податке о деловању службе заштите. Сажет и селективан преглед који следи на наредним страницама сачињен је на основу неколико критеријума: значај споменика и важност, сложеност и разноврсност примењених захвата.

ГОДИНЕ 1947–1960

Током првих година постојања *Републичког завода*, тада једине институције заштите на републичком нивоу у земљи, на Косову и Метохији обављени су ургентни конзерваторски радови на црквама најзначајнијих манастира – Пећке патријаршије, Грачанице и Дечана. Претресани су кровни покривачи, застакљивани оштећени прозори, а изведена је и неопходна дренажа. У Дечанима је конзервиран кивот Стефана Дечанског и започето је рушење тзв. Призренског конака.¹⁴

Почетком шесте деценије (1950–1952), после темељних архитектонских и делимичних археолошких

¹³ *Споменичка баштина; Споменичко наслеђе Србије.*

¹⁴ Батавељић, *Крајак ирејед*, 202.

Сл. 393. Липјан, црква Ваведења Богородичиног после завршетка радова на живопису 2010. и црква Светих Флора и Лавра, изграђена током прошлог столећа

истраживања, епископској цркви Богородице Љевишке у Призрену* враћен је изглед из времена обнове краља Милутина (до 1313). Током турске власти црква је била претворена у џамију, а измене начињене тим поводом у највећој су се мери састојале од смањивања или затварања прозора и улаза на звонику и спољној припрати, као и од прекривања свих зидних површина малтером, споља и изнутра (сл. 389). Приликом конзерваторских радова скинути су слојеви малтера и креча са читаве грађевине, отворени су зазидани отвори, у унутрашњости су реконструисани ступци који су били срушени ради подизања

* Цркве и манастири који су оштећени или уништени у раздобљу од 1999. године означени су звездицом.

михраба, а он је уклоњен. Камено степениште у нартексу замењено је дрвеним, како је било првобитно, и промењен је дотрајали кровни покривач (сл. 390).¹⁵

По скидању малтера са зидова у унутрашњости откривен је живопис из друге деценије XIV века (т. XXVII). Сачувана је, нажалост, само трећина фреско-целине (око 630 m²). Ипак, било је то једно од највећих открића службе заштите на Косову и Метохији, али и у читавој Југославији, и њиме је значајно обогаћен корпус српског али и познантијског живописа високих вредности, стила ренесансе Палеолога.¹⁶

¹⁵ Ненадовић, *Богородица Љевишка*.

¹⁶ Живковић, *Конзервација и рестаурација*, 229–234.

Сл. 394. Ново Брдо, поглед на Горњи град, снимак из 1968. године

Фреске су током турске власти биле густо изударане оштрим сечивом како би малтер боље прионуо на површину зида и уклонио их од погледа муслиманских верника – на једном метру квадратном начињено је у просеку око 200 лакуна, које су у великој мери онемогућавале сагледавање живописа. Оне су пломбиране да се малтерна подлога не би даље расипала, а потом су пломбе ретуширане у зависности од места и величине оштећења.¹⁷ Реставрација односно ретуш на једнобојним површинама, попут позадине, ореола и делова драперија, изведена је у истом тону као околни живопис јер се сматрало да на тим деловима живописа није нужно правити разлику између оригинала и реставрације; оштећења

насликаних лица и видљивих делова тела ретуширана су за нијансу светлијим тоном, тако да је разлика између ретуша и оригинала изблиза лако препознатљива. Већа оштећења свуда су остала само омалтерисана. Најзад, ретуш се сматрао неприхватљивим на цртама лица – на очима, носу и уснама.¹⁸ Чишћење фресака од малтера и креча, њихова конзервација и делимична реставрација изведени су од 1950. до 1953. године, а потом се од 1968. до 1971. године одвијала реставрација половине живописа, па су радови прекинути.¹⁹

¹⁷ *Истио*, 230.

¹⁸ *Истио*, 231. Наведени принцип рада остао је у наредним деценијама у мањој или већој мери заступљен у већини конзерваторских радова на зидном сликарству или иконама.

¹⁹ *Истио*, 233.

Сл. 395. Ново Брдо, катедрала, поглед ка истоку, снимак из 1968. године

На малој цркви Ваведења у Липљану код Приштине стручњаци Савезног завода извели су комплетне истраживачке радове (археолошке, архитектонске, сликарске и историјскоуметничке), као и конзерваторске радове, у једној кампањи (1955–1958) и монографски су публиковали резултате. Уклањањем позних интервенција које су нарушиле спољашњи изглед властеоске цркве из средине XIV века враћени су јој облици задобијени архитектонском обновом у XVI веку, а зидно сликарство из две фазе конзервирано је и, у мањој мери, рестаурирано (сл. 392, 393). Реч је о изузетном примеру будући да су истраживања и радови у потпуности изведени и публиковани.²⁰

²⁰ Љубинковић и др., *Истраживачки и конзерваторски радови*, 69–134.

Стручњаци Обласног завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије обављали су током шесте деценије мање радове на препокривању Богородице Љевишке, где су камене плоче замењене оловним лимом (сл. 391), као и на цркви Светог Спаса у Призрену*,²¹ где је ћерамида замењена оловним лимом (сл. 123), док су на цркви Светог Ђорђа у Речанима* санирани зидови и постављени сантрачи, утеге (сл. 214). Радило се и на зградама народне архитектуре, а изграђен је и оградни зид дуг 200 метара око манастира Пећке патријаршије. Манастир Девич*, разаран током Првог и Другог светског рата, обновљен је током шесте деценије и враћен монашкој заједници.

²¹ Ивановић, *Делатност Завода*, 355–357.

Сл. 396. Грачаница, спољна припрата, затворена током обнове у турском периоду

Скидање фресака, инвазивни поступак који се примењује једино када не постоји друго решење, изведено је током седме деценије у неколико цркава. С рушевине цркве Светог Луке у Великој Хочи скинути су фрагменти живописа, који су пренети у Музеј у Приштини. У цркви Светог Спаса у Призрену скинута је фреска Христа Пантократора из калоте куполе, која је после конзерваторског поступка враћена, док је око тридесет квадратних метара млађег сликаног слоја скинуто да би се ослободили остаци првобитног.²² Млађи сликани слој презентован је у цркви на конзерваторски припремљеним површинама зидова без живописа, а конзерваторски радови су настављени. Поправљен је

²² *Исјо*, 361.

потпорни оградни зид, нивелисан терен и постављен плочник са одводним каналом као заштита од влаге.

У цркви Богородице Љевишке скинута су оба слоја зидног сликарства на месту на којем су се преклапала, с тим што је примењен обрнут поступак у односу на цркву Светог Спаса у Призрену. Фрагменти две композиције Христових чуда из прве половине XIII века скинути су и пренети у Народни музеј у Београду, а млађи живопис, онај из XIV столећа, враћен је на своје место (сл. 134, 135).²³

Током 1959. и 1960. године Савезни институт изводио је сложене радове на чишћењу, конзервацији и реставрацији живописа у цркви Светих апостола

²³ *Исјо*, 361–362.

Сл. 397. Грачаница, спољна припрата после скидања малтера и отварања зазида, то јест враћања у претпостављено првобитно стање

у Пећкој патријаршији и на замени и поправци кровних покривача пећких цркава. Том приликом откривени су темељи бочних капела првобитно призиданих уз храм Светих апостола (сл. 179б), а срушених приликом доградње цркве Светог Димитрија и Богородичине цркве с његове северне и јужне стране. Уклоњено је више тона шута који се налазио испод старог оловног покривача, а потом је изведена вишеслојна заштита сводова од влаге и преко њих су постављене оловне плоче. Обављени су и мањи радови на другим грађевинама у манастиру.²⁴

Највећа и најбоље очувана средњовековна српска владарска задужбина јесте католикон манастира

Дечана – Вознесенска гробна црква краља Стефана Дечанског (сл. 211). Њена скулптура и сликарство угрожени су атмосферелијама и дејством влаге, а Републички завод предузео је конзерваторске радове на заштити и очувању манастира у целини. Крајем шесте деценије очишћено је и конзервирано 1.200 m² фресака у олтарском простору и наосу, консолидовано је око 100 m² зидног сликарства, а такође су очишћене и консолидоване скулптуре западног портала и олтарске трифоре. Изведени су испитивачки радови на трпезарији протомајстора Ђорђа, изгорелој 1949. године, најстаријој профаној грађевини у манастиру.²⁵

²⁴ Ивановић, *Конзерваторски радови на Косову и Метихији*, 205–208.

²⁵ *Истио*, 208.

Сл. 398. Стари Трг, Сашка црква у току конзерваторских радова 1967. године

Педесетих година највише је урађено на истраживању и конзервацији две највеће тврђаве на Косову и Метохији. У Звечану су археолошки истраживани и конзервирани остаци цркве Светог Ђорђа, палата, цистерни, зидова донжона и других делова градског обзиђа, као и утврђеног подграђа (сл. 245–247). Начињен је предлог за урбанистичко решење којим би конзервирана и делимично рестаурирана тврђава Звечан била уврштена у регулациони план оближње Косовске Митровице, али тај план није остварен, а радови су прекинути после неколико година.²⁶

Космополитски средњовековни српски град сложене урбане структуре Ново Брдо (*Nuovo Monte*), познат у Западној Европи свога доба и саграђен уз богат рудник сребра и злата, био је један од кључних извора материјалне моћи средњовековних српских владара од времена краља Милутина (сл. 394, 395). После турског освајања постепено је запуство и урушаван је столећима, да би до нашег времена дошао као локалитет од неупоредивог значаја. Археолошка

²⁶ Здравковић, Јовановић, *Археолошко-конзерваторски радови*, 279–287.

истраживања одвијала су се заредом од 1952. до 1959. године, а потом још током три сезоне, да би се 1969. године коначно прекинула. У Малом граду била су изведена у највећој мери, а његови бедеми и куле откопани су, конзервирани и делимично обновљени. Подграђе и трг нису уопште истраживани, па се о урбанизму града, простирању улица и распореду грађевина не зна готово ништа. Сматра се, по аналогiji с Призреном, да је у Новом Брду могло бити чак двадесетак цркава, а откопане су и делимично проучене само три најзначајније – катедрала, Сашка црква и црква Јовча. Уз сазнања о значају Новог Брда на основу историјских извора, археолошки налази – архитектонска пластика, керамика, накит и новац – показују колико је било важно да се остаци овог средњовековног српског града потпуно истраже и презентују, поготово када се узме у обзир то да је реч о напуштеном локалитету који није трпео каснија наслојавања, а који је угрожен „дивљом градњом“ становника суседног села што му се сасвим приближило (сл. 250–259).²⁷

Године 1960–1970

Изузетан подухват споменичке заштите на Косову и Метохији током седме деценије прошлог столећа представљају истраживачки, конзерваторски и рестаураторски радови у манастиру Светих арханђела код Призрена*, задужбини цара Душана с његовом репрезентативном гробном црквом, потпуно срушеном почетком XVII века, као што је с временом срушен и читав комплекс.²⁸ Манастир је археолошки ископан 1927. године, али је изостала конзервација грађевина (сл. 399, 400).²⁹ Од 1961. до 1965. године, после уклањања шута, изграђен је подзид ради заштите остатака манастира од реке Бистрице, а на главним грађевинама изведене су конзервација и, у врло малој мери, рестаурација.³⁰ Од цркве су се сачували само сокл и зидови, понегде до три метра висине. Конзервирани су и рестаурирани додавањем спољне камене оплате, за коју је коришћен камен из клисуре

²⁷ Јовановић (В.) и др., *Ново Брдо*, на разним местима.

²⁸ Синан-паша је материјал са цркве тада искористио за изградњу своје џамије у Призрену.

²⁹ Грујић, *Опкојавање Светих Арханђела код Призрена*, 239–274. Откривени фрагменти архитектонских украса и пластике, као и делови мозаичног пода и фрагменти фресака, већим делом су били пренети у Куршумли-хан у Скопљу, док је део сачуван у Призрену.

³⁰ Ненадовић, *Конзервација рушевина*, 401–406.

Сл. 399. Манастир Светих арханђела код Призрена пре конзерваторских радова из шездесетих година прошлог столећа

Сл. 400. Манастир Светих арханђела код Призрена, црква Светог Николе, стање пре конзервације из шездесетих година прошлог столећа

реке Бистрице, истог порекла као и оригинални. На исти начин су конзервиране и рестауриране нешто боље очувана црква Светог Николе и трпезарија крстообразне основе. Истражени су и делимично конзервирани манастирски зидови и грађевине које су се ослањале о њих, конаци и зграде друге намене.³¹

Истраживањима архитектонских остатака и очуваних фрагмената архитектонске пластике и мозаичног пода Слободан Ненадовић, који је руководио радовима, дошао је до представе о архитектонском решењу, а делимично и о украсу прве српске царске гробне цркве, која је, са својих пет купола, представљала прекретницу у односу на дотадашње једнокупне српске владарске маузолеје (сл. 217). На основу археолошких налаза он је делимично реконструисао изглед портала, розета, прозорских оквира и раскошног мозаичног пода главне цркве, а дошао је и до делимичних сазнања о изгледу осталих грађевина.³² Планирани наставак истраживања и презентација

³¹ Исто, 405.

³² Ненадовић, Душанова задужбина.

читаваог комплекса, као ни презентација фрагментата архитектонског украса, скулптуре, мозаика и фресака у манастиру, нису остварени јер су радови после 1968. године прекинути.³³ Те године обављени су неки радови на конзервацији и рестаурацији комплекса и реконструисан је камени мост на улазу.³⁴

Нешто млађи а добро очувани католикон манастира Дечана уверљиво показује колико је велики губитак за српску архитектуру, скулптуру и живопис нестанак цркве посвећене светим арханђелима и манастира у целини.

Радови на сликарству цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији које је изводио Југословенски институт прекинути су 1963. године.³⁵ Раних шездесетих година спроведена су мања археолошка ископавања испоснице Петра Коришког код Призрена (сл. 69).³⁶ На полусрушеној Богородичиној цркви у Ваганешу

³³ Исто, Конзервација рушевина, 405.

³⁴ Гојковић, Лукић, Реконструкција средњовековног моста, 161–170.

³⁵ Зарић, Посава ризнице, 100, нап. 14.

³⁶ Јуришић (А.), Археолошко-историјски радови, 395–398.

(1355) код Новог Брда, с делимично очуваним живописом, изведена су археолошка и архитектонска истраживања, а будући да су постојали подаци за обнову те једноставне једнобродне грађевине с додатим спратним нартексом, она је рестаурисана. Како о изгледу спрата нартекса није било података, завршен је таласасто да би се очувао утисак рушевине. Вредан живопис је саниран и конзервиран, а црква спасена од даљег пропадања.³⁷ Слична је ситуација била с гробљанском црквом Светог Димитрија у Пограђу код Пећи, из турског периода, без крова и свода, с петнаест квадратних метара очуваног живописа на јужном зиду. Фреске су делимично скинуте да би зид на којем су се налазиле био саниран и президан, а када је живопис враћен, црква је рестаурирана и покривена.³⁸

Током седме деценије рушевине манастира Богородице Хвостанске, седишта епископије, археолошки су истражене и презентоване.³⁹ Радови су изведени и на низу мањих задужбина: рушевна црква манастира Светог Петра у Уђемиру (XIV–XVI век) конзервирана је непотпуно, импозантни остаци цркве манастира Убошца (Убожац, Рђавац) заштићени су, док је манастирска целина делимично истражена, а рушевина Светог Димитрија (Свете Варваре) манастира Кметовце*, са остацима живописа из XIV века, такође је заштићена од даљег пропадања, као и Сашка црква у Старом Тргу (сл. 398). У црквама Светог Николе у Ђураковцу*, Светог Николе у Чабићима* (XVI–XVII век), Светог Николе у Млечанима* заштићени су били архитектура и живопис, а у првој и иконопис (сл. 355, 364).⁴⁰ Мала црква Светог Николе*, задужбина властелина Драгослава Тутића и његове супруге Беле из прве половине XIV века, у самом центру Призрена обновљена је крајем седме деценије, када јој је рестаурирано читаво кубе (сл. 213, 347), а конзерваторски радови изведени су и на цркви Свете Недеље* у Призрену (XIV век); храм Светог Јеремије у Гораждевцу код Пећи [XVI–XVII век (?)], најстарија црква брвнара код нас, демонтиран је, саниран и конзервиран.⁴¹

Касних шездесетих година стручњаци Покрајинског завода у Приштини обилазили су ради утврђивања

стања црквице – рушевине или темеље скромних догостоља – у селима Сиринићке жупе (Штрпцу, Бевреву, Горњој и Доњој Битињи, Готовуши, Драјковцу, Вичи и Броду). Најбоље су биле очуване црквице Светог Теодора у Доњој Битињи и Светог Николе у Готовуши.⁴² Обишли су тада и црквице у селима Качаничке клисуре, од којих су неке средњовековне. У селу Горанцу, на пример, некада је, по предању, постојало чак седам цркава, док су приликом обиласка о којем је реч, пре пола столећа, две биле сачуване у рушевном стању, а једна у темељима. Села Качаничке клисуре данас насељавају претежно етнички Албанци. У некима је још шездесетих година прошлог столећа примећена појава „брисања меморије“, као, на пример, у селу Бобу, где је на месту старе православне цркве подигнута нова школа. О постојању православних цркава у прошлости сведочи топоним Киша (алб. *црква*) који се среће у тим селима.⁴³ Коришка гора, област око Призрена, привлачила је научну пажњу још од XIX столећа, а стручњаци Покрајинског завода обишли су тамошње споменике и истражили их крајем шездесетих година. Поред испоснице Петра Коришког, ту се налазе и остаци Богородичине цркве под стенама Чукаља, рушевине у народу познате као црква сестре Петра Коришког, где је археолошки откривена средњовековна збирка финих керамичких посуда, која указује на висок културни и економски ниво манастира. Манастир Светог Марка Коришког* тада је још постојао, иако напуштен, а у Богородичиној цркви изнад Врела у Кориши био је очуван живопис у апсиди (сл. 190).⁴⁴

Године 1970–1980

После изведених конзерваторских радова на заштити архитектуре од продора влаге, започети су систематски радови на конзервацији и рестаурацији фресака у Грачаници, ремек-делу сликарства раног XIV века, изведеном до 1321. у стилу ренесансе Палеолога (сл. 203–206). Између 1968. и 1971. године радови су обављени на 580 m² од 1.250 m² укупне површине очуваног живописа. Будући да је неки дебарски зограф „освежио“ живопис крајем XIX века, односно пресликао оштећене или нестале делове, његове интервенције су уклоњене, оштећења су опшивена

³⁷ Пајкић, *Археолошки и конзерваторско-рестаурациони радови*, 425–435.

³⁸ Балабановић, *Конзервација живописа*, 437–439.

³⁹ Кораћ, *Богородица Хвостанска*.

⁴⁰ *Сјоменичка даштина*, 52–56, 68, 77, 80.

⁴¹ Фолић, Лукић, *Информативни преглед*, 237–260.

⁴² Пајкић, *Цркве у Сиринићкој жупи*, 351–363.

⁴³ Трифуноски, *О старијим црквама*, 367–371.

⁴⁴ Ивановић, *Неколико средњовековних сјоменика*, 309–320.

Сл. 401. Манастир Бањска, откривене и конзервиране грађевине у манастиру током радова до 1998. године

и пломбирана, а лакуне су скрупулозно ретуширане, и то само оне мање од три сантиметра.⁴⁵

У манастиру Дечанима обновљена је средњовековна трпезарија и уређена као простор за потребе излагања манастирске ризнице, једне од две највеће сачуване српске ризнице из средњег века.⁴⁶

Манастир Бањска недалеко од Звечана, с гробном црквом краља Милутина посвећеном светом Стефану, дошао је до нашег доба у рушевном стању. У XVII веку Турци су цркву претворили у џамију, а урбанистичко решење целине изменили су према својим потребама. Између два рата црквена рушевина је покривена и заштићена од даљег пропадања

привременим решењем са слепом калотом, које је постало трајно (сл. 383–386).⁴⁷ Вишеслојност локалитета, чија историја сеже до античких времена, захваљујући и томе што су на том подручју врло рано откривени термални извори, подразумевала је обимна археолошка истраживања манастирског комплекса, замишљена тако да се крећу од спољних граница ка средишту порте, с тим да се на крају истражи простор унутар цркве и око ње. Требало је да презентација целине проистекне из резултата истраживања која су започета 1972. и која су трајала, с паузама, до 1998. године, када су, мада недовршена, морала бити прекинута (сл. 401).⁴⁸

⁴⁵ Гргури, *Сликарско-конзервативорски радови*, 191–197.

⁴⁶ Чанак-Медић, *Пројекат за презентацију*, 43–51.

⁴⁷ В. нап. 5.

⁴⁸ Шупут, *Манастир Бањска*.

Сл. 402. Манастир Бањска после подизања новог конака и лапидаријума, завршених до 2003. године

Током осме деценије конзервација живописа изведена је у средњовековној цркви Светог Јована у Црколезу*, са сликарством сликара Радула из XVII века,⁴⁹ а у Великој Хочи у цркви Светог Јована и Светог Николе.⁵⁰

Закон о заштити културних добара из 1977. године настао је као одговор на доношење Устава из 1974. године, који је савезној држави одузео ингеренције у многим областима, а аутономне покрајине

Војводину и Косово⁵¹ изузео из јединственог правног система споменичке заштите Републике и његово деловање свео на тзв. ужу Србију. Ова неприродна подела онемогућила је планирање великих конзерваторских подухвата на територији читаве Републике.⁵² За средину у којој су истраживање, чување и одржавање наслеђа и у претходном периоду били скромно финансирани у односу на стварне потребе подела Републике Србије на три административне јединице представљала је додатну отежавајућу околност.

⁴⁹ Петровић (Р), *Конзервација и рестаурација живописа*, 207–213.

⁵⁰ Пајкић, *Цркве у Великој Хочи*, 182–191; Ивановић, *Цркве Велике Хоче*, 46–61.

⁵¹ Године 1968. њен је назив промењен у Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово (без Метохије).

⁵² Станић, *Сћање и проблеми*, 37–45.

Године 1980–1999

Богородичина црква манастира Грачанице, задужбина краља Милутина (до 1321), чији су архитектура и сликарство подједнако вредни и добро сачувани, једна је од ретких цркава која протоком времена није претрпела већа оштећења, а конзерваторске интервенције на архитектури сводиле су се на замену кровних покривача и оштећених опека или камена на фасадама. Насупрот томе, њена нешто касније дозидана спољна приправа мењала је изглед више пута. Првобитно је то била отворена грађевина са осликаном унутрашњошћу. Њени пролази су зазидани у турско доба (сл. 396), а будући да је првобитно зидно сликарство било пропало, поново је живописана у XVI столећу. Када је донета одлука о враћању њеног оригиналног архитектонског изгледа, то јест о отварању зазиданих отвора, фреске које су их прекривале морале су претходно бити скинуте јер су се само тако могле сачувати. По враћању првобитног архитектонског изгледа спољној припрати показало се да треба спречити негативно деловање атмосферских утицаја на живопис у њеној унутрашњости, па је тај проблем решен 1988. године тако што су у отворе уграђени стаклени „прозори“ који се могу отворати ради проветравања (сл. 397, 409).⁵³

Током конзерваторских радова у великој припрати Пећке патријаршије изнад лунете над улазом у цркву Светих апостола скинут је преостали део живописа из XIX века, који је, као и у Грачаници, био дело „обнове“ неког дебарског зографа. Том приликом је установљено да је упечатљива фреска Христа Старца данима из тимпанонског поља над улазом, за коју се раније сматрало да извесно припада времену обнове из XVI века, насликана на слоју малтера из XIV века (т. XV).⁵⁴

Поводом обележавања шестстогодишњице Косовске битке 1989. године на Газиместану изведени су радови на меморијалном споменичком комплексу. Изграђен педесетих година, Споменик Косовској бици, средишње обележје комплекса, обновљен је и презентован за прославу јубилеја, а у близини је изнова постављен мермерни стуб са уклесаним стиховима који су посвећени Косовском боју и који се приписују деспоту Стефану Лазаревићу

⁵³ Решење је усвојено као „привремено“, уп. Документација Републичког завода за заштиту споменика културе.

⁵⁴ Станојевић (Д.), *Нови догађаји*, 58–61.

Сл. 403. Манастир Бањска, унутрашњост цркве Светог Стефана после конзерваторских радова 2016. године

(на старосрпском језику и у преводу на савремени српски). Споменички комплекс добио је нову инфраструктуру, потребну за одржавање прославе.⁵⁵ Истим поводом изведени су и опсежни радови у манастиру Грачанице. Завршена је санација цркве од влаге, у њеној унутрашњости постављен је једноставан дрвени иконостас без украса, као и декоративно осветљење, а и читав комплекс је плански осветљен. Манастирска ризница је добила привремену презентацију, док је конак саниран

⁵⁵ Станић, *Радови на заштити*, 5–6.

Сл. 404. Пећка патријаршија, Богородичина црква с параκлисом Светог Николе и припратом, стање пре конзерваторских радова из 2006. године

и адаптиран тако да га епископ и монахиње могу безбедно користити.⁵⁶ И у Пећкој патријаршији презентована је ризница, а асфалтиран је и приступни пут од Пећи до манастира.⁵⁷

Уставом из 1990. године обе покрајине – Косово и Војводина – враћене су под ингеренције Републике Србије. Две године касније дошло је до трагичног распада СФРЈ у грађанским ратовима. У тој у сваком смислу неизбежно поремећеној атмосфери спроведена су и нека неочекивана конзерваторска решења, која су показала да је у таквим временима

тешко задржати пун професионализам. Ипак, реч је о изузетцима.

У том раздобљу била је изражена активност Регионалног завода за заштиту споменика културе у Призрену, чији су стручњаци заштитили од влаге десет цркава Средачке жупе прекривањем кровова, дренажом и малтерисањем. Изведени су и мањи радови на неколицини призренских средњовековних цркава.⁵⁸

Средином деведесетих година обновљени су радови на заштити и санацији камене облоге и скулптуре на фасадама припрате Вазнесенске цркве у манастиру

⁵⁶ Темерински, *Санација и реконструкција*, 148–153.

⁵⁷ Зарић, *Поставка ризнице*, 98–100.

⁵⁸ Шутаковић-Андрић, *Радови Завода*, 29–30; иста, *Реституторско-конзерваторски радови*, 79–81.

Сл. 405. Пећка патријаршија, Богородичина црква с параκлисом Светог Николе и припратом, стање после конзерваторских радова из 2006. године

Дечанима.⁵⁹ Акумулационо језеро изграђено недалеко од манастира Грачанице изазвало је подизање нивоа подземних вода испод цркве и знатно погоршало стање живописа. Изведена је дренажа, али је до тада већ била начињена штета, чије је санирање подразумевало вишегодишње радове.⁶⁰

У организацији Републичког завода одржано је 1992. године стручно саветовање на којем је одлучено да се манастир Свети арханђели код Призрена ревитализује, то јест да се обезбеде услови потребни за монашки живот. Према пројекту Републичког завода, источно од цркве подигнут је приземни конак већих димензија, у чијем је саставу изграђена капела како

би монаси имали одговарајући простор за богослужење, а изведени су и археолошки радови у цркви Светог Николе и око ње.⁶¹

ПОСЛЕ 1999. ГОДИНЕ

Након напада НАТО-а и бомбардовања 1999. године на Косову и Метохији уведена је међународна управа. Масовна рушења, оштећења и скрнављења српских цркава и манастира широм Покрајине изведена од етничких Албанаца 1999. године, а потом и током њихових рушилачких демонстрација 17–19. марта 2004, учинили су да служба заштите у наредном периоду буде усмерена искључиво на санирање

⁵⁹ Томашевић, *Црква манастира Дечана*, 102–104.

⁶⁰ Станојловић, *Манастир Грачаница*, 68–71.

⁶¹ *Савейтовање о проблемима обнове*; Гарић, *Обнова манастира*, 77–78.

последица разарања.⁶² После утврђивања врсте оштећења и обима нанете штете, године 2005. потписан је *Меморандум о разумевању и договореним оцишћеним принципима за обнову објеката СПЦ између патријарха СПЦ и представника Министарства културе, омладине и спорта Привремених институција самоуправе на Косову*.⁶³ Радови изведени током наредних година у оквиру тог програма представљају највећа улагања у санирање последица масовног уништавања српског наслеђа, али су обављени и значајни конзерваторски радови које су финансирани Министарство културе Републике Србије и Рашко-призренска епархија.

Између 1999. и 2001. године на Косову и Метохији није деловала ниједна српска институција заштите, да би од 2001. године Покрајински завод за заштиту споменика културе – Приштина, са измештеним седиштем у Лепосавићу и малобројним стручњацима, обновио рад изводећи претежно ургентне санационе радове и израђујући документацију. Свој допринос је дао и Координациони центар за Косово и Метохију са Сектором за споменичку заштиту (2001–2004).⁶⁴ Будући да није могуће успоставити званичну сарадњу са институцијама косовске власти, Републички завод, као централна институција заштите Републике Србије, делује у промењеним околностима, изводећи конзерваторске радове најчешће посредством СПЦ или страних организација, које такође предузимају интервенције на српском наслеђу. У ситуацији која, с неким изменама, траје од 1999. године, конзерваторски радови на српском наслеђу на Косову и Метохији планирају се парцијално, према приликама и могућностима.⁶⁵

Монашке заједнице су, и поред обезбеђења које су им пружале јединице Кфора и Унмика, имале разумљиву потребу да подигну нове и ојачају старе бедемске зидове, што је учињено у Пећкој патријаршији и Дечанима, као и да обезбеде већи смештајни капацитет. У Грачаници су у ранијем периоду подигнути

⁶² В. нап. 14.

⁶³ http://www.spc.rs/sr/obnova_pravoslavnih_svetinja_na_kim_po_memorandumu_iz_2005_godine

http://www.spc.rs/sr/izvestaj_o_radu_komisije_za_sprovodjenje_obnove_2005_godina

http://www.spc.rs/sr/izvestaj_o_radu_komisije_za_sprovodjenje_obnove_20062008_godina_publicacija_ministarstva_kulture_r_s

⁶⁴ Крстић, *Очување архиепископске базилике*, 227–240.

⁶⁵ Гарић, *Обнова споменичког наслеђа*, 24–28.

Сл. 406. Пећка патријаршија, западна фасада припрате, стање пре конзерваторских радова из 2006. године

стамбени објекти на источној страни порте, у Дечанима је изведена санација тзв. Леонтијевог конака југозападно од цркве, а последњих година ради се на поновној изградњи срушеног монументалног тзв. Призренског конака уз главни улаз, на југозападу.⁶⁶

У манастиру Бањској су до 1998. године били археолошки истражени и конзервирани остаци свих грађевина из XIII и XIV века, откривен је антички градитељски слој, откопани су остаци млађих средњовековних објеката, а сви су конзервирани.⁶⁷ Наставак радова уследио је 2003. године, према замисли потеклој из Координационог центра за Косово и Метохију, који је у договору са СПЦ донео одлуку о ревитализацији манастира Бањске. То је за последицу имало непромишљену изградњу конака и лапидаријума, којима су прекривене и неке од површина предвиђених за археолошка истраживања (2003–2004), да би у наредном периоду (до 2007) комплекс био оштећен у још већој мери радовима које је водила приватна агенција.⁶⁸ Године 2007. изведени су археолошки радови у цркви и на јужном платоу, када су откривени остаци првобитног пода и оригиналне подне розете, чији су фрагменти нађени у остацима турског оградног зида.⁶⁹ Унутрашњост цркве Светог Стефана обновљена је 2016. године (сл. 403).

⁶⁶ Томашевић, Ђорђевић, *Манастир Дечани*, 165–190.

⁶⁷ Шупут, *Манастир Бањска – рушењем до обнове*, 191–193.

⁶⁸ Извођач ових „радова“ био је Епархијски центар *Раде Неимар* Рашко-призренске епархије.

⁶⁹ Мадас, *Извештај о археолошким радовима*, 193–197.

Сл. 407. Пећка патријаршија, западна фасада припрате, стање после конзерваторских радова из 2006. године

Једна од великих интервенција Републичког завода изведена је на фасадама Пећке патријаршије 2005/2006. године. У план заштите цркве од влаге поновним малтерисањем требало је уклопити бојење цркава у црвено, према њиховом првобитном изгледу, као и презентацију остатака полихромних геометријских орнамената уз кровне венце цркве Светих апостола и Богородичине цркве, поред њихове рестаурације на местима на којима су недостајали (сл. 404, 405); на фасадама заједничке припрате требало је презентовати изгледеле преостале фигуралне композиције и стојеће фигуре. Конзерваторски изузетно сложен задатак решен је тако што су цркве омалтерисане и обојене у тамноцрвено, очувани полихромни орнаменти допуњени су рестаурисаним, док су површине фасада велике припрате на којима је живопис уништен омалтерисане у бело (сл. 406, 407). Током истраживачких радова отворен је заздани прозор на северном зиду цркве Светог Димитрија, где су откривене представе двеју светитељки.⁷⁰

У оквиру програма *Меморандум о разумевању* изведени су конзерваторско-рестаураторски радови на спаљеним фрескама цркава Светог Спаса, Светог Ђорђа и Светог Николе у Призрену. Помоћ Унеска је добијена за радове на живопису у цркви Преображења у манастиру Будисавцима и у цркви Ваведња у Липљану (2009–2010), на којима су стручњаци

⁷⁰ Јовин, *Пећка патријаршија*; Чанак-Медић, *Урожено културно наслеђе*, 200–202.

Републичког завода обавили комплетне радове на конзервацији и рестаурацији живописа (сл. 408). У Липљану је током истраживачких радова скинут горњи слој малтера на западној фасади, а том приликом откривени су веома изгледали портрети краља/цара Душана и његове супруге Јелене.⁷¹

Конзерваторски радови на четири највреднија српска споменика на Косову и Метохији, која су 2006. године уписана на Унескову Листу Светске баштине и Листу Светске баштине у опасности – на Богородици Љевишкој, црквама Пећке патријаршије, Грачанице и Дечана (2011/2012) – издвајају се обимом, интензитетом и значајем. Финансирани су донацијама које је Унеско сакупио после погрома српских цркава и манастира марта 2004. године, а изведени су на сликарству све четири цркве: у Пећкој патријаршији у Богородичиној цркви у целини, у Богородици Љевишкој у наосу и припрати, а у Грачаници и Дечанима само делимично. У Дечанима су очишћене и консолидоване камена оплата и скулптура читаве цркве, осим на куполи. По завршетку тих великих подухвата, изведених захваљујући страним донацијама, стручњаци Републичког завода наставили су конзерваторске радове у мањем обиму на сликарству Богородице Љевишке и Грачанице, а у Дечанима на каменом црквеном мобилијару.⁷²

Закључна запажања

Сумарни преглед процеса успостављања институционализоване службе заштите и изабраних конзерваторских и рестаураторских радова изведених на Косову и Метохији приказан на претходним страницама показује да је деловање службе заштите у знатној мери било одређено историјским и друштвеним токовима.

Први период, који је трајао током шесте и седме деценије XX века, донео је истински упечатљиве резултате. У том раздобљу изграђена је југословенска служба заштите, плански се улагало у усавршавање наших конзерватора у иностранству, а била је

⁷¹ Давидов Темерински, *Црква Ваведња Богородице*, 63–67 (Д. Станојевић).

⁷² Радове су организовале италијанска невладин организација INTERSOS и домаћа грађевинска приватна фирма КОТО, а изводили су их стручњаци из Републичког завода, Покрајинског завода Војводине и Завода у Зрењанину, као и независни конзерватори из Италије, Грчке и Велике Британије.

Сл. 408. Липљан, црква Ваведења Богородичиног, арханђео Гаврило из композиције Благовести, око средине XIV века, фреска после конзерваторских радова 2009–2010. године

успостављена и блиска сарадња са изузетним познаваоцима из западноевропских центара захваљујући раду Савезног и Републичког завода, институција око којих су били окупљени врсни стручњаци из читаве земље. За кратко време досегнут је висок професионализам. Следствено, изузетна постигнућа остварена током првих деценија деловања службе заштите у социјалистичкој Југославији запајају се и на споменицима на Косову и Метохији. Током тог „херојског“ раздобља конзерваторске струке била су начињена највећа открића (Богородица Љевишка, Свети арханђели код Призрена, Ново Брдо), а пажња конзерватора није била усмерена само на најзначајније владарске задужбине и оне највиших црквених достојанственика, о чему сведоче радови на великом броју властеоских црква или сеоских црквица. Поред тога, конзерваторска пажња била је равноправно усмерена и на споменике исламске културе.

Неки од најзначајнијих истраживачких и конзерваторских пројеката, иако незавршени, прекинути су крајем тог периода (Богородица Љевишка, Свети арханђели код Призрена, Ново Брдо). Разлог томе може се наћи у нешто касније донетом Уставу из 1974. и *Закону о културним добрима* из 1977. године – они су озаконили и легитимизовали постепено разградњу савезне државе и посебно Републике Србије, разградњу која је у претходном периоду већ постојала у пракси. Тада је престало централизовано одлучивање у Републици Србији поводом великих конзерваторских пројеката, руководства институција заштите у Покрајини почела су да доносе самосталне одлуке, а интерес представника мањинског, албанског народа постао је пресудан. Последица ових промена, неповољних по очување српског наслеђа, било је то што су на територији тзв. уже Србије током осме и девете деценије изведени сложени и дуготрајни конзерваторски подухвати (Студеница, Жича, Милешева, Сопоћани), док служба

заштите на Косову и Метохији у том раздобљу није остваривала велике кампање (изузев Бањске).

Током 1989. године, када су изведени радови поводом обележавања шестогодишњице Косовске битке (Газиместан, Грачаница, Пећка патријаршија), и у последњој деценији XX столећа, у условима распада земље и ратова који су уследили, служба заштите је наставила да предузима конзерваторске радове на Косову и Метохији. Та деценија окончана је агресијом НАТО-а и бомбардовањем СР Југославије 1999. године, као и успостављањем стране управе на Косову и Метохији. Тада и у марту 2004. године албански екстремисти порушили су или оштетили велики број српских манастира и црква, међу којима и неке средњовековне. Деловање српске службе заштите у новонасталим условима знатно је отежано, али непрекинуто траје. Обавља се захваљујући посредовању Српске православне цркве или страних организација, које ангажују и стручњаке из иностранства за истоврсне подухвате.

Најзад, треба подсетити на то да очување и заштита културног и духовног наслеђа једног народа не могу бити спутани границама, односно да српска културна баштина на Косову и Метохији чини репрезентативну целину у корпусу источнохришћанског наслеђа претежно византијског стила као саставног дела богате европске споменичке ризнице. Значај српских споменика културе на Косову и Метохији снажно обавезује службу заштите Републике Србије да у оквиру својих институција настави седам деценија дуго старање о том изузетном наслеђу како би га, заштићеног према водећим начелима савремене конзерваторске теорије и праксе, сачувала за будућа поколења. Ипак, ово ће бити могуће само уколико држава Србија буде водила политику којом ће радови наше службе заштите на српском културном наслеђу бити трајно и неупитно омогућени, без обзира на то у које ће све међународне организације тзв. Република Косово бити примљена наредних година.

